TELE_TRUST artistic research

Karen Lancel

Amsterdam 2009

Keywords: social networking body, publieke ruimte

Inleiding.
In mijn werk creëer ik 'ontmoetingsplekken' in de context van de (semi-)publieke, stedelijke ruimte in een gemediatiseerde samenleving.
Deze 'ontmoetingsplekken' bestaan uit performance/installaties, die ik ontwerp als verleidelijke, beeldende omgevingen.
In de 'ontmoetingsplekken' nodig ik het publiek uit om te experimenteren en spelen met sociale technologieën, om zo te reflecteren op hun eigen perceptie van lichaam, identiteit, *community* en vervreemding. Door verschillende vormen van fysieke en virtuele interactie te combineren, onderzoek ik sociale systemen in een complexe samenleving.

In **TELE_TRUST** analyseer, beschrijf en ontwerp ik vanuit de (media-)kunsttheorie een reflectieve 'ontmoetingsplek' voor *networking bodies*.
In het digitale netwerk zijn menselijke lichamen verbonden aan communicatie-technologie.
'*Presence*'[1] en 'wederkerigheid' vinden er plaats in een rhyzomatische structuur.
Met welke hybride ervaring van '*presence*'[2] ontmoeten de *networking bodies* elkaar?
En via welke wederkerigheid, met welk vertrouwen?
En welke rol speelt hierin de fysieke, tastbare aanwezigheid van het eigen lichaam?

Samenwerking.
Sinds 2004 werk ik inhoudelijk en produktioneel samen met kunstenaar Hermen Maat. Samen ontwikkelen we grote complexe projecten gedurende een langer tijdstraject en kleine projecten waarin inhoudelijk en technisch onderzoek voor de grotere projecten plaatsvindt. Hierbij werken we samen met andere kunstenaars, acteurs, computer-programmeurs, ontwerpers, en met V2_lab for unstable media. De werken zijn succesvol in binnen- en buitenland gepresenteerd op (media) festivals en in musea.

---

[1] Het gaat hier om '*presence*' in de betekenis van 'aanwezigheid'. Ik kies hier voor het Engelse woord '*presence*' omdat het onderdeel is van een woordenfamilie die in mijn werk filosofisch en media-theoretisch van belang is: *'presence', 'presentation', 're-presentation'* en *'absence'.*
De Nederlandse woorden 'presentie' en 'present zijn' hebben in mijn beleving een te formele connotatie, zoals in 'presentielijst'.
In mijn onderzoek ga ik verder in op verschillende betekenissen van het woord '*presence*'.
Daarbij betrek ik onder andere: *Presence and the Design of Trust* - proefschrift Caroline Nevejan.
In dit onderzoek komende verschillende vormen van *presence* en *trust* via technologie naar voren in relatie tot onder andere sociale systemen van recht, onderwijs, en handel.

[2] Idem

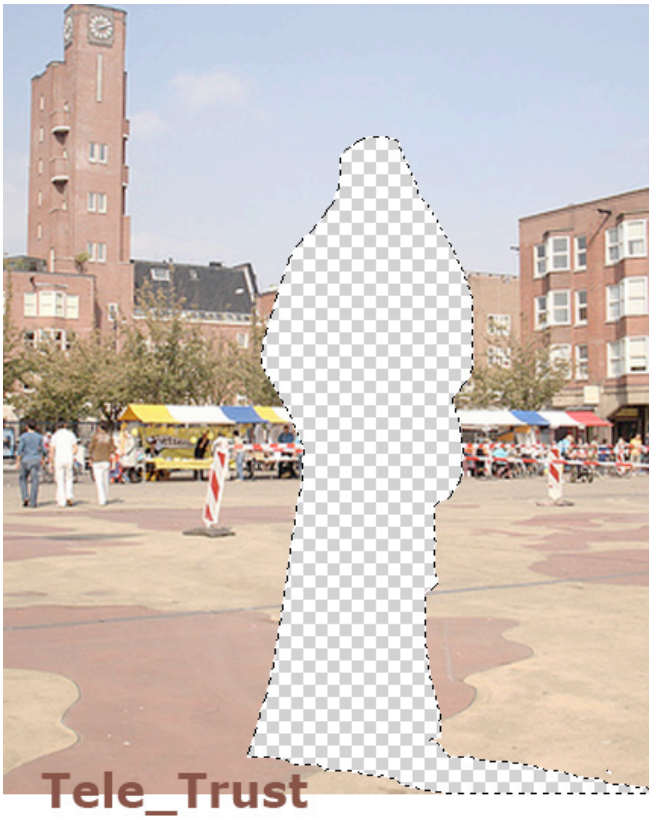

<u>Mijn onderzoek speelt zich af in drie velden</u>:
Electronische kunst, Beeldende kunst en Theater.
Dit wordt gerefelecteerd in mijn tentoonstellingpraktijk: ik presenteer mijn werk in alle drie de contexten. Op die manier kan ik me in het onderzoekstraject van elk werk verhouden tot de parameters van elk van de drie contexten; en zo het werk ontwikkelen.
Het is mijn wens om een taal vinden waarmee ik binnen verschillende discoursen mijn onderzoek toegankelijk kan maken.

1 Electronische kunst.
De fysieke werkelijkheid van de *networking body* is verweven met de digitale ruimte.
De *networking body* gebruikt digitale communicatie technologie (bijvoorbeeld mobiele telefoon, GPS, draadloos internet) als uitbreidingen van het lichaam.
Dit verandert het bewustzijn van ons lichaam en van de ruimte om ons heen; waarbij we op andere wijze intermenselijke relaties, gemeenschap, zelfbeeld, macht (controle) en identiteit visualiseren en ervaren.

2 In de Beeldende kunst,
met name performance kunst, installatiekunst, kunst in relatie tot urbane ontwikkeling.
Kunst waarin het publiek participeert en/of waar de performer de betekenis en begrenzing van het (sociale) lichaam centraal stelt.

3 Theater.
Theater op locatie en onderzoek naar *nonlinear storytelling*.
Met name die waarbij de rollen van acteur en toeschouwer, en de betekenis van de context bevraagd worden.

RESEARCH: TELE_TRUST

'What is rejected and refused in the symbolic order, reappears in reality.
Specters, ghosts and phantoms haunt the world.' [3]

Networking body
Onze lichamelijke, sensorische ervaring van de ander verandert met de communicatie-technologie. We 'kijken' met nieuwe ogen, oren en handen. Via een interface 'zien' we de ander en de wereld om ons heen. Nieuwe vormen van zichtbaarheid, aanraakbaarheid, stemgeluid veranderen sociale processen, en veranderen ons begrip van identiteit en sociale verbondenheid. Wat is een veilige plaats, en wat een onveilige? Hoe houd je controle over een sociale omgeving die zich door een vreemd medium laat representeren? Hoe intiem, hoe eenzaam is een virtuele ruimte? Hoe voelt mijn lichaam, wireless, in de chatbox, op het touchscreen? Wat betekenen hier mijn woorden, waar worden mijn herinneringen bewaard?

Controle en verlangen
Hoewel 'connected' zijn via het digitale netwerk enerzijds een schijnbaar grenzeloze sociale ruimte biedt, is het anderzijds ook het netwerk van een zelfgecreëerde surveillance maatschappij geïnspireerd op het panopticon[4]. In dit spektakel[5] genereren uitdijende controlesystemen steeds meer suspense voor een 'onzichtbare ander'.
We verbergen onze kwetsbare lichamen achter onze *persoonlijke* digitale communicatie middelen (bijvoorbeeld mobiele telefoon, GPS, draadloos internet).
Met behulp van technologie maken we onze lichamen onaanraakbaar en deels onzichtbaar.

Maar hoe onbereikbaarder we worden, hoe meer we naar het contact met de ander verlangen - die we dan weer najagen in het digitale netwerk.
We leven met onze mobiele telefoon in de hand, op zoek naar voortdurende beschikbaarheid.
Maar hoe ervaren we *presence*[6], wederkerigheid en vertrouwen als *networking body?*
Waar en hoe bestaat er een 'ik', de ander en een 'identiteit' tussen digitaal netwerkende lichamen? En welke rol speelt hierin de fysieke, tastbare aanwezigheid van het eigen lichaam?

Doel
In TELE_TRUST analyseer, beschrijf en ontwerp ik vanuit de (media-)kunsttheorie een reflectieve 'ontmoetingsplek' voor *networking bodies*.
Deze 'ontmoetingsplek' wordt zowel een sociale ruimte, als een verleidelijk beeldend ikoon voor het deelnemende publiek. Bij dit onderzoek betrek ik de veranderende ideëen rond de noties van publieke en private ruimte; identiteit, tastbare lichaamsbeleving, *presence*[7], wederkerigheid en vertrouwen.
In TELE_TRUST is de 'ontmoetingsplek' vervreemdend - maar biedt ook een reflectieve speelruimte voor een flexibele identiteit en een hybride ervaring van het eigen, tastbare lichaam.

Daaraan vebonden zijn de volgende vragen:
- Hoe neemt het publiek deel aan de 'ontmoetingsplek'?
- Volgens welke methode kan ik de publieke interactie hierin beschrijven?
- Met welke ervaring van *presence*[8]*,* wederkerigheid en vertrouwen ontmoeten de networking bodies elkaar in de 'ontmoetingsplek'?
- Welke rol speelt hierin de fysieke, tastbare waarneming van het eigen lichaam?
- Wat betekenen in de 'ontmoetingsplek' de noties publieke ruimte en private ruimte?

---

[3] - Peter Weibel: *CTRL [SPACE] Rhetorics of Surveillance from Bentham to Big Brother*
Publisher: MIT Press 2002
[4] 'Discipline, toezicht en straf: de geboorte van de gevangenis'. 1975, Michel Foucault
[5] Refererend aan de term zoals Guy Debord die gebruikt in het Situatonisme.
[6] Zie voetnoot 1) op pagina 2
[7] Zie voetnoot 1) op pagina 2
[8] Zie voetnoot 1) op pagina 2

ONDERZOEKS PROCES

- 1) Onderzoeksproces.
Tot September 2010 ben ik hiervoor betrokken bij de ARTI kenniskring van Henk Borgdorff en Marijke Hoogenboom aan de Amsterdamse Hogeschool voor de Kunsten in Amsterdam.

In mijn werk is het artistieke proces verweven met de theoretische reflectie. Ik gebruik hiervoor een procesmatige onderzoeksituatie, met de onder 2.1.2 genoemde 'ontmoetingsplek':

De fysiek-mentale ontmoetingsplek **bestaat uit:**
een beeldende installatie en een publieksparticiperende performance.
Ik **ontwikkel** de ontmoetingsplek door bestaande genetwerkte ontmoetingen te analyseren en te deconstrueren. Vervolgens zet ik deze ontmoetingen op een artificiële, artistieke manier weer in elkaar. Ik ontwerp deze ontmoetingsplek op een zodanige esthetische en vervreemdende wijze, dat er een reflectieve en kritische speelruimte ontstaat voor het proces van herinnering, projectie, identificatie.

De 'ontmoetingsplekken' **ontstaan** door conceptueel onderzoek via theoretische studie.
Naar aanleiding hiervan ontstaat tekst en een beeldend, interactief ontwerp.
Vervolgens nodig ik het publiek op de 'ontmoetingsplek' uit als toeschouwer en deelnemer.
Zo heb ik de mogelijkheid tot observatie van de publieke interactie.
Zelf zoek ik ook de interactie met het publiek. Ik overleg met het publiek en krijg zo publieke reflectie op de interactie.
Mijn bevindingen verwerk ik in mijn onderzoek en koppel terug naar theorie. Hierdoor ontstaat weer een volgende stap in de ontwikkeling van beeldende installatie en uitnodiging aan publiek.
Op deze manier ontwikkel ik een traject waarin: theoretische studie en reflectie; beeldontwikkeling; performance en beeldende installatie samengaan als onderzoeksvorm.

Voor de ontwikkeling van de TELE_TRUST doe ik verschillende testen in de periode 2009-2011. Deze vinden internationaal plaats, waaronder Eyebeam New York (USA), Balie Amsterdam (NL), M-Cult Helsinki (Finland), V2_Institute for Unstable Media Rotterdam (NL).
Zie verder 4.7: 'Outline of the goals that you envisage for each of the years …(etc)'.

- 2) Tekeningen & Tekst: 'Thinkmap'
De theoretische, beeldende en ervaringsgerichte verbindingen die ik in dit proces leg, toon ik in een *thinkmap*, die bestaat uit een netwerk van tekeningen, (ruimtelijke) diagrammen en tekst.

CRITICAL ENGAGEMENT

Ons zelfbeeld en onze verbeelding van de manier waarop we samen zijn, is in verandering door de netwerkende samenleving. En daarmee verandert ook de basis waarop we elkaar vertrouwen. Vanuit het domein van mijn kunstpraktijk wil ik bijdragen aan deze veranderingen.
Ik ontwerp onderzoeksvormen waarin ik het publiek een centrale rol geef. Het zijn 'ontmoetingsplekken' waar het publiek zichzelf ervaart als '*networking body'*: als audiovisuele identiteit, gevoed door meerdere locaties, tijdsbepalingen en sociale contructies. In mijn werk biedt dit zowel een vervreemdende ervaring als reflectieve en kritische speelzone.

KENNIS EN ERVARING IN RELATIE TOT TELE_TRUST

1) Interactiviteit & sociale trajecten in de publieke ruimte.

Afgelopen jaren ontwikkelden Hermen Maat en ik in ons werk verschillende samenwerkings-vormen met het publiek, die zich blijven ontwikkelen. Voorbeelden daarvan zijn de twee projecten in mijn onderzoek: *Agora Phobia (digitalis)* en *StalkShow.*

Agora Phobia (digitalis) bestaat uit een opblaasbare 'Isoleerzuil' en *agora-phobia-digitalis.org*, die ik samen presenteer in de stedelijke publieke ruimte.
Vanuit de Isoleerzuil kan de bezoeker op een computer *online* dialoog gaan met iemand die ergens anders geïsoleerd leeft. Hiervoor nodigden we onder andere mensen uit in de gevangenis; in een klooster; vluchtelingen; mensen met pleinvrees (agora-phobia). Wereldwijd nodigden we hen uit als ervarings-specialisten van '(on)veiligheid en isolement'.
Alle dialogen worden *online* gearchiveerd, toegankelijk voor publiek.

StalkShow is een vervolg op *Agora Phobia (digitalis)*.
Stalkhow is een communicatie-technologisch verhalennetwerk. De intieme verhalen uit het archief van *Agora Phobia (digitalis)* worden door het publiek groot 'onthuld' op projectieschermen in de publieke ruimte. Htepubliek verbindt hieraan zijn eigen gezicht.
Het publiek neemt deel door middel van een *wearable billboard* en een *urban screen*.
Daarbij werd het 'aanraken van de ander via media' belangijker.
StalkShow ontwikkelden ik met V2_Instituut voor Instabiele Media. De sociale technologie in de stedelijke ruimte (de ontwikkeling van draadloos internet voor mobiele telefonie en urban screens) is sinds 2004 ontwikkeld zoals we dat voor de visie van de StalkShow voorzien hebben. Agora Phobia (digitalis) en StalkShow worden internationaal gepresenteerd.

2) Serie: 'Interactive wearables'

Sinds 2005 ontwikkelen we interactieve aanraakbare 'wearables': **Explosive Jacket** en **Straitjacket Embrace.** Hiermee onderzoeken we het lichaam als 'herinnerings-archief'.
Het publiek kan met deze wearables spelen, ze aandoen als een soort tweede huid.
Aanraking van deze huid activeert audio- en visueel verhalen en video feedback.
Gebruik makend van RFID-technologie onderzochten we interactiviteit, *touch technology* en *feedback,* relatie met sociale omgeving, noties van intimiteit en mediatisering van het lichaam.

3) Van 2005 tot 2008 was ik hoofd van de afdeling van MFA Interactieve media kunst aan het Frank Mohr Instituut, Groningen, en gaf daar ook les.

StalkShow 2004-2009 Seoul, Moscow, Beijing, ISEA04Helsinki

ONDERZOEKS RESULTAAT

- 1) Boek met het theoretisch onderzoek, de tekeningen en diagrammen, documentatie van de 'ontmoetingsplekken' en evaluaties van publieke interactie.

- 2) Tekeningen & Tekst: 'Thinkmap'
De 'thinkmap' die bestaat uit een netwerk van tekeningen, (ruimtelijke) diagrammen en tekst. (zie 2.2.1), wordt in verschillende constellaties als kunstwerk-in-wording tentoongesteld in tentoonstellingen en bij lezingen.

- 3) Kunstwerk:

TELE_TRUST.

Hoe vertrouw je elkaar? Moet je elkaar daarvoor in de ogen kunnen zien? Of moet je elkaar kunnen aanraken? En hoe vertrouw je elkaar als *networking bodies*?

In TELE_TRUST onderzoeken de kunstenaars Lancel en Maat hoe we in ons veranderende sociale eco-systeem steeds grotere transparantie eisen, terwijl we ons kwetsbare lichaam steeds meer afschermen door communicatie-technologie. Voor TELE_TRUST ontwierpen Lancel en Maat een hybride speelzone voor een kwetsbaar proces, van balanceren tussen angst EN verlangen naar de ander. Op een poëtische en beeldende manier onderzoeken ze de emotionele en sociale spanning tussen zichtbaarheid en onzichtbaarheid; privacy en vertrouwen.

TELE_TRUST is een ontmoetingsplek.
TELE_TRUST vindt plaats op dynamische, stedelijke plekken. Hier nodigen Lancel en Maat het publiek uit in een netwerk van zes interactieve, lichaamsverhullende *data-sluiers*. De *data-sluiers* combineren beeldende elementen van lichaamsverhullende kleding uit oosterse en westerse tradities. Ze zijn zowel geïnspireerd op een monnikspij en een burqa, als op een 'betrouwbaar', krijtstrepen zakenkostuum.
De *data-sluier* is voor iedereen.
Wanneer je een *data-sluier* draagt wordt je lichaam een interface: de stof bestaat uit smart textile met ingeweven sensoren. Door aanraking hiervan vormen de zes *data-sluiers* een digitaal netwerk.
Kan ik je nu aanraken?
In TELE_TRUST ontmoet je elkaar in een intieme audio-visuele wereld, waarin je op afstand verhalen uitwisselt over schoonheid en vervreemding: Met wie ben je hier samen? Wie kijkt wie aan? Wie controleert wie? En met wiens lichaam?

Shows 2009 - 2010:
De Balie AMSTERDAM
M-Cult Helsinki (Finland)
BANFF Canada
De Waag Society voor Oude en Nieuwe Media,
V2_Instituut voor instabiele media Rotterdam,
Eyebeam New York (USA)
Media Lab Prado (Spanje)
'Lumineus Amersfoort'
Gasthuistheater,
Tschumipaviljoen- Groningen.

Met dank aan: Mondriaan Stichting Interregeling, AFK, de Balie – Amsterdam, AHK ARTI, V2_Instituut voor onstabiele media Rotterdam.
AHK lectoraten van Henk Borgdorff en Marijke Hoogenboom / ARTI Kenniskring.

- 4) Website, met: - het tekstuele onderzoek, de thinkmap-tekeningen.
- live-streaming opties en documentatie van de 'ontmoetingsplek'.

- 5) Portretten. Deze portretten bestaan uit text+videofotos, en ontstaan tijdens TELE_TRUST. Het zijn sociale portretten in een stedelijke, genetwerkte samenleving, gepresenteerd in museum, op het web, op gevels in de stedelijke ruimte.

TELE_TRUST & ACTUALITEIT

Tot voor kort was het onderzoek naar de *networking body in de kunst* geïnspireerd door utopische visies van pioniers. Bovendien waren ze veelal gericht op de relatie tussen mens en machine. Nu het gebruik van communicatietechnologie een normaliteit is geworden, hebben we het gebruik ervan lichamelijk en sociaal geïnternaliseerd.

De interactieve media kunst waar mijn werk onderdeel van uit maakt, is een spannend gebied waarin kunstenaars en theoretici reageren op deze nieuwe, sociaal-technologische ontwikkelingen en onze dagelijkse omgang ermee onderzoeken.
Andere kunstenaars die zich tot deze visie verhouden zijn bijvoorbeeld Blast Theory, Rafael Lozano Hemmer, Paul Sermon, Crew, Sonia Cillari, Ben Rubin, Timo Arnall.
Er ontwikkelt zich een nieuw discours over de manier waarop in deze praktijk: beeld; publiek domein; publieke sociale interactie; en onderzoek op elkaar inspelen.
Dit discours is nauw verbonden met maatschappelijke ontwikkelingen ten aanzien van sociale cohesie en vertrouwen.

Met diagrammen, interactieve installaties, in relatie tot theoretische reflectie en publieksreacties, maak ik de huidige, hybride ervaring en verbeelding van 'presence'[9] en 'vertrouwen' kritisch toegankelijk.

Aan dit onderzoek verbindt ik mijn (ervarings)kennis uit mijn praktijk van 'ontmoetingsplekken'. Ik onderzocht en ensceneerde interactieve sociale processen in de beeldende kunst, mediakunst en theater, gedurende de afgelopen 10 jaar.

Explosive Jacket, PICNIC Amsterdam 2007

[9] Zie voetnoot 1) op pagina 2

MEDIA & KUNSTTHEORIE

In 1985 beschrijft Donna Harraway in Cyborg Manifesto[10] de cyborg als een mythische figuur in een nieuwe wereldorde, die zich zelf voortdurend kan reconstrueren, en bestaat uit overlappende identiteiten. Harraway schrijft dat als je het lichaam zou kunnen zien als een kaart van macht en identiteit, het lichaam van de cyborg een nieuwe kaart biedt, voor een nieuwe manier om macht en identiteit toe te eigenen.

Deze inspirerende en romantische visie gaat uit van een subjectieve positie, die in mijn visie minder centraal komt te staan in onze netwerksamenleving.
In 'ME++' [11] the cyborg self and the networked city' (2003) legt Mitchell de nadruk op de ervaring van connected zijn *an sich*, wanneer hij de *networking body* beschrijft als: '(…) a nodular subject, for which 'disconnection' would mean 'amputation'. I am part of the networks, and the networks are part of me. I show up in the directories. I am visible to Google. I link. Therefore I am.'
In de beschrijving van Mitchell is sociaal digitaal verbonden zijn *(connected* zijn) essentieel, maar rijst ook de vraag op naar het de positie van 'ik'; naar het zelfbeeld als onderdeel van een netwerk; en de ervaring van wederkerigheid.

Het onderzoek naar de beleving van wederkerigheid in het netwerk koppel ik aan het onderzoek van Lygia Clark. Zij onderzocht in de jaren 70 van de vorige eeuw[12] in performances met publiek de beleving van 'wederkerigheid' op basis van wat zij noemde 'geleefde ervaring', en 'lichamelijke kennis'. Ze deed dat middels zintuiglijke perceptie en psychologische interactie en noemde de performances 'rituelen zonder mythe'.
Vandaaruit ontwikkel ik aanraakbare, electronische 'wearables' voor een netwerk-ontmoeting.

Over aanraken, en ontmoeten via het digitale netwerk, schrijft Mediatheoreticus Arjen Mulder[13]: 'De meest directe vorm van communicatie is ongetwijfeld de aanraking. (…) Media breiden zich uit in ruimte en tijd, maar ze voorkomen de aanraking. (…) De media theorie is een theorie over een leven zonder aanrakingen, een lichaamsloos bestaan.' Hij vervolgt met dat '(…) de normaliteit die media oproepen niet een communicatieve sfeer is, maar een soevereine mediaruimte (…) midden in ons dagelijks leven.'

De notie 'lichaamsloos bestaan' is voor mij een belangrijk uitgangspunt voor mijn vraag naar de actuele **beleving** en **beeldvorming** van de *networking body*.
Bij deze vraag stel ik het publiek centraal. Er vanuitgaande dat de eigen identiteit gevormd wordt in de onmoeting met anderen, ontwerp ik ruimtelijke systemen waarin het publiek in alle mogelijke rollen zichzelf en elkaar bespiedt, betast, ontmoet.

---

[10] In 1985, Haraway published the essay "A Cyborg Manifesto: Science, Technology, and Socialist-Feminism in the Late Twentieth Century" in Socialist Review

[11] 'ME++ the cyborg self and the networked city' (2003) William Mitchell

[12] In diezelfde periode ontstond het artistieke onderzoek naar het beeld en de ervaring van het eigen 'gemediatiseerde' lichaam, in onze blik (gaze) die via de camera waarneemt. Kunstenaars met deze praktijk zijn bijvoorbeeld: Dan Graham, Gary Hill, Bruce Nauman, Woostergroup, Sophie Calle, Gary Hill, Mona Hatoum, Vito Acconci. Daarnast zijn de fysieke performances van Marina Abramovic and Ulay, en de sociale sculpturen van Joseph Beuys van groot belang voor mijn werk.

[13] Arjen Mulder: Over mediatheorie. Taal, beeld, geluid, gedrag, V2_NAi Uitgevers, Rotterdam 2004

THEORETISCH DISCOURS

Het discours rond netwerkkunst verandert en verbreedt zich met de snelle opkomst van sociale technologie. Interactieve kunstwerken in dit veld lieten zich tot dusver moeilijk academisch beschrijven, met name het beschrijven en duiden van de eigen deelname aan deze kunstwerken. In verschillende dicoursen in de kunst (electronische kunst, videokunst, schilderkunst, performance art, theater, sociale sculpturen, etc.) worden bovendien verschillende definities van het begrip 'interactiviteit' gehanteerd.

Er is dus een specifieke kennisproduktie nodig, die verweven is met subjectieve *ervaring en verbeelding* - afkomstig van de kunstenaars zelf die schrijven over (hun eigen) interactieve kunstwerken.
Mijn onderzoek ontwikkelt zich rond de 'ontmoetingsplekken' voor, met en door het publiek. Het zijn kunstwerken die pas compleet zijn als het publiek eraan deelneemt, vormgeeft, ingrijpt. Hier wil ik in mijn onderzoek nader op ingaan.

TELE_TRUST onderzoekt de sociaal-technologische normaliteit, in de relatie tot publieke interactie in het kunstwerk. TELE_TRUST gaat over communicatie; en daarom kies ik communicatie als medium voor het werk.
De ontmoetingsplekken zijn een soort 'laboratoria' waarin het publiek kan reflecteren op de ervaring van '*presence*'[14], 'wederkerigheid' en 'vertrouwen'; in door mij speciaal ontwikkelde, gedeconstrueerde verbindingen tussen tijd, beeld, lichaam en sociale interactie.

[14] Zie voetnoot 1) op pagina 2

Literature references

- Marc Augé: *Non-places. Introduction to an anthropology of Supermodernity*, 1995
Publisher: Verso, London. (1992: *Non Lieux, Introduction à une anthropology da la Supmodernité)*

- Nicolas Bourriaud, *Relational Aesthetics*
Publisher: Presses du Reel (English vesion 2002)

A. Best, Y. Dröge-Wendel, N. gansterer, L. Hellings, M. Kaylan, K. Kuitenbrouwer:
An Architecture of interaction. Publisher: eigen uitgave. 2006

- Jill Bennett: *Dennis Del Favero: Fantasmi*
Publisher: Sydney UNSW Press, 2004.

- Aaron Ben-Ze'ev: *Love Online. Emotions on the internet*
Publisher: Cambridge University Press 2004

- René Boomkens (Professor at RuG): *Angstmachine* - Publisher: De Balie Amsterdam 1996

- Gilles Deleuze, Felix Guattari: *What Is Philosophy?*
Publisher: Verso Books 1994*. (Qu'est-ce la philosophie?* 1991)

- Michel Foucault: *Discipline, Toezicht en Straf. De geboorte van de gevangenis.*
Publisher: Historische Uitgeverij Groningen, 1989
Original Title 1975*: Surveiller et punir. Naissance de la prison*

- Maarten Hajer, Arnold Reijndorp: *Op zoek naar nieuw publiek domein.*
Publisher: NAI uitgevers Rotterdam 2001

- Julia Kristeva: *Powers of Horror: An Essay on Abjection.*
Publisher: New York, Columbia UP, 1982. Trans. Leon S. Roudiez.

- Laing, R.D.: *The Divided Self: An Existential Study in Sanity and Madness.*
Publisher: Harmondsworth: Penguin. 1960
- Laing, R.D.: *Knots*
Publisher: Penguin London 1970.

- Geert Lovink: *Uncanny Networks. Dialogues with the Virtual Intelligentsia,*
Publisher: Cambridge MIT Press, 2002.

- William J. Mitchell: *ME++ The Cyborg Self and the Networked City*
Publisher: MIT PRESS 2003

- Arjen Mulder: *Over Mediatheorie.* Taal, beeld, geluid, gedrag.
Publisher: V2_/NAI uitgevers Rotterdam 2004

- Susan Sontag *On photography*
Publisher: New York, Farrar, Straus an Giroux 1977

- Peter Weibel: *CTRL [SPACE] Rhetorics of Surveillance from Bentham to Big Brother*
Publisher: MIT Press 2002
- Peter Weibel: and Timothy Druckrey: net_condition_art and global media_____
Publisher: MIT Press 2001